

From: Tone Madsen
Sent: 11 Mar 2015 13:49:45 +0100
To: Nina Hanne Holst;Yvonne Korup;Katja Scharmann;Sune Tobias Grollov
Cc: Tina Schmidt;Peter Moltesen;Lisbet Poll Hansen;Bent Horn Andersen;Karsten Borg Jensen;Finn Pedersen;Anne-Marie Vægter Rasmussen
Subject: Vs: Skifergas videnskabelig udredning: Forslag til projektbeskrivelse, opgaveindhold og budget (MIM Id nr.: 1593338)
Attachments: 11 03 2015 UDKAST - Projektbeskrivelse for videnskabelig udredning af international viden om skifergas relateret til en dansk kontekst.doc, 11 03 2015 UDKAST - BILAG 1 - Skifergas videnskabelig udredning.doc, 11 03 15 UDKAST Budget for videnskabelig udredning om skifergas.xls

Kære alle

Hermed materiale fra DTU/GEUS/DCE vedr skifergas til brug for mødet på tirsdag. Lad os tales ved om det, når vi har fået det læst. Lad os evt. overveje et formøde.

Mvh Tone

Til: Tone Madsen (tomad@mim.dk)
Fra: Mads H Odgaard (maod@dtu.dk)
Titel: Skifergas videnskabelig udredning: Forslag til projektbeskrivelse, opgaveindhold og budget
Sendt 11-03-2015 13:39:01
:

Kære Tone Madsen

Hermed vedhæftet udkast til projektbeskrivelse, Bilag 1 og Budget for den videnskabelige udredning om skifergas.

Det knytter sig følgende kommentarer til udkastet:

1. I henseende til at resultaterne af boreprøverne formodes at foreligge tidligst i november-december 2015, går vi ud fra, at Miljøministeriet først får behov for at modtage rådgivning pba. den videnskabelige udredning i 2016.
2. Det foreslås, at den samlede opgave (videnskabelige udredning + rådgivning efter udredningens afslutning) udarbejdes over 2-3 faser. Selve den videnskabelige udredning udføres i 2015 (med aflevering senest den 1. oktober). Rådgivningsopgaven udføres i givet fald i 2016.
3. De kr. 300.000, der i Miljøministeriets call er afsat til efterfølgende rådgivning, søges på den baggrund overflyttet til budgettet for den videnskabelige udredning, så budgettet er i alt kr. 1.700.000 for den videnskabelige udredning. Det vedhæftede forslag til projektbeskrivelse, opgaveindhold og budget er udarbejdet med dette som forudsætning.
4. Delopgaven om "Effekter på landskab samt trafik, støj, lys og vibrationer" indgår ikke i den videnskabelige udredning, der udarbejdes i 2015. I det tilfælde at prøveboringerne og analysen heraf viser, at det er relevant at gennemføre en videnskabelig udredning om temaerne i delopgaven, kan løsningen af denne opgave komme på tale senere.

Vi ser frem til at redegøre for indholdet af projektbeskrivelse mv. og drøfte opgaven på mødet på tirsdag.

Med venlig hilsen

Mads H Odgaard

Projektleder

Afdeling for Innovation og Sektorudvikling

Danmarks Tekniske Universitet

Anker Engelundsvej 1, bygning 101A

Bygning 101a

2800 Kgs. Lyngby

Direkte telefon 45251248

Mobil 26258052

maod@dtu.dk

www.dtu.dk

UDKAST

Projektbeskrivelse for videnskabelig udredning af international viden om skifergas relateret til en dansk kontekst

11. marts 2015

---

1. Kort beskrivelse

Projekttitel: Videnskabelig udredning af international viden om skifergas relateret til en dansk kontekst

Resumé: Der skal udarbejdes en uvildig videnskabelig udredning, hvori specifikke forhold i Danmark, herunder særligt den danske geologi, sættes i relation til eksisterende viden om efterforskning og indvinding af skifergas på land. Det primære fokus er at belyse mulige miljøpåvirkninger i en dansk kontekst samt afdække i hvilket omfang, eksisterende viden om imødegåelse af mulige negative miljøpåvirkninger kan overføres til danske forhold.

Rekvirent: Naturstyrelsen, Miljøministeriet.

Kontaktperson: Peter Moltesen/Naturstyrelsen.

Deltagende institutioner: DTU er *lead* på opgaven, men det forudsættes at DTU inddrager den størst tilgængelige ekspertise på områder, herunder særligt GEUS på alle områder og niveauer og herudover også DCE. Det forudsættes, at der skal inddrages både geologisk, hydrogeologisk, anlægsteknisk samt driftsteknisk viden samt viden om miljøvurderinger.

Periode: Marts – 1. oktober 2015

2. Baggrund

Miljøministeriet ved Naturstyrelsen er i henhold til VVM-bekendtgørelsen, VVM-myndighed for anlæg med direkte henblik på frakturering i forbindelse med efterforskning og indvinding af skifergas. Der forventes en VVM-anmeldelse af efterforskning af skifergas med frakturering i Frederikshavns Kommune fra det franske energiselskab Total.

Der er endnu ikke erfaringer med efterforskning og indvinding af skifergas på land i Danmark. Den viden, der foreligger på området, omhandler skifergasindvinding i andre lande, og denne viden kan ikke umiddelbart anvendes på danske forhold som følge af bl.a. geologiske forskelle. Da der samtidig er miljømæssige risici forbundet med skifergasindvinding, er der behov for at sikre, at en evt. indvinding tilpasses de geologiske forhold i Danmark, så miljøpåvirkningerne mindskes mest muligt. Der skal derfor udarbejdes en udredning, der beskriver danske forhold i forbindelse med skifergasindvinding.

Udredningen er til brug for myndighedsarbejdet med eventuel skifergasefterforskning og -indvinding med brug af frakturering, miljøkonsekvenserne herved og mulige afværgeforanstaltninger. Den viden DTU, GEUS og DCE opbygger på området, skal også efter udredningens afslutning stilles til rådighed for Miljøministeriet i forbindelse med konkrete henvendelser fra ministeriet vedrørende VVM-sagsbehandling af det konkrete projekt i Frederikshavns Kommune.

3. Opgavebeskrivelse

Overordnet formål

Der skal udarbejdes en videnskabelig udredning, hvori eksisterende viden om efterforskning og indvinding af skifergas sættes i relation til specifikke forhold i Danmark, herunder særligt de danske områder, hvor det er relevant i forhold til efterforskning efter og indvinding af skifergas. Konkret vil det sige Nordjylland og Nordsjælland.

Udredningens primære fokus er at belyse de mulige miljømæssige problemstillinger fra efterforskning og indvinding af skifergas i Danmark. Herunder mulige påvirkninger af jord, grundvand (drikkevand) og overfladevand, udledning til luften, spildevand, affald (herunder naturligt forekommende uorganiske-, organiske- og radioaktive stoffer) og jordskælv. Ligesom udredningen skal komme med bud på afværgeforanstaltninger til at imødegå eventuelle negative miljøpåvirkninger.

I udredningen redegøres for den eksisterende internationale viden om, hvordan eventuelle negative miljøpåvirkninger kan imødegås, herunder hvilke *best practice*-løsninger der findes indenfor olie- og gasindustrien og evt. sammenlignelige processer inden for andre brancher i forbindelse med udførelse af skifergasrelaterede aktiviteter. Denne viden skal omskrives til anvendelse under danske forhold. Der tages udgangspunkt i EU's henstillinger om skifergas, samt i IEA's *golden rules* samt i EU's BREF-dokumenter (om bedste tilgængelige teknik for forskellige sektorer og processer).

Udredningen bidrager til at kvalificere statens vidensgrundlag generelt og mere specifikt er udredningen et fagligt bidrag til Miljøministeriets VVM-sagsbehandling. Udredningen kan eventuelt indgå i Klima-, Energi- og Bygningsministeriets kommende evaluering til Folketinget.

Miljøministeriet skal efter udredningens afslutning kunne trække på DTU, GEUS og DCEs faglige, forskningsbaserede viden i forbindelse med konkrete spørgsmål, som udredningen eller ministeriets arbejde med VVM-sagsbehandlingen/-redegørelsen giver anledning til (i relation til den konkrete sag i Frederikshavns Kommune).

Fagligt omfang

Der er endnu ikke erfaringer med efterforskning og indvinding af skifergas på land i Danmark, men der er erfaring med frakturering offshore, dog ikke af skifergas. Disse erfaringer inddrages i udarbejdelsen af den videnskabelige udredning.

Udredningen belyser en række miljøforhold, herunder mulige miljømæssige konsekvenser, der bl.a. er identificeret på baggrund af EU-Kommissionens rapport fra august 2012 "*Support to the identification of potential risks for the environment and human health arising from hydrocarbons operations*

involving hydraulic fracturing in Europe” og Det tyske Miljøråd (SRU), som i maj 2013 udgav ”*Fracking for Shale Gas Production*”.

Erfaringerne fra andre lande har vist, at indvinding – og i mindre grad efterforskning – efter skifergas ved anvendelse af frakturering, rejser spørgsmål i relation til beskyttelse og anvendelse af grundvand, håndtering af affald fra borerne.

De miljømæssige konsekvenser vil på grund af det relativt beskedne omfang af borer/brønde formentlig være mindre i efterforskningsfasen end i en indvindingsfase, og derfor vil de særlige miljømæssige spørgsmål knyttet til frakturering især blive aktualiseret i sidstnævnte fase.

Nedenfor er beskrevet en række mulige påvirkninger, som udredningen som minimum skal belyse nærmere i en dansk kontekst, herunder risici for, at de indtræffer, samt metoder til kontrol af, om påvirkningerne vil finde sted i Danmark samt forslag til forholdsregler for at undgå/minimere negative miljøpåvirkninger kendt fra andre lande.

Frakturering – kemikalier og forurening af jord, grundvand, søer og vandløb og hav

For at kunne efterforske muligheden for produktion af naturgas fra skiferlagene anvendes frakturering, som er opsprækning af skiferlagene med vand tilsat kemikalier og små keramiske kugler eller sand. Herved frigøres gassen. I Danmark ligger de relevante skiferlag generelt set 2-3 km eller mere under grundvandsmagasinerne.

Frakturering nødvendiggør brug af vand i større mængder. Det kan påvirke grundvands-/drikkevandsmagasiner, såfremt der anvendes/indvindes denne type vand til frakturering. Ved etablering af produktionsanlæg med mange borer kan det vise sig at udgøre en væsentlig miljøpåvirkning. Endvidere kan overfladevandområder samt grundvandsafhængige terrestriske naturtyper blive påvirket af en vandindvinding.

Der kan muligvis anvendes brakvand eller havvand (som i Nordsøen) til frakturering, ligesom genbrug af vand er en mulighed. I stigende omfang gennemføres der genbrug af vand ved skifergasprojekter i USA og Canada. Både ved brug af brakvand, ferskvand eller havvand vil der kunne opstå risiko for forurening af søer og vandløb, samt kystområder bl.a. på grund af saltindholdet i det anvendte vand.

Risici, fordele og ulemper samt *best practice* belyses derfor for såvel grundvand som havvand og for så vel prøveproduktioner som egentlig kommerciel skifergasproduktion og sættes i relation til de danske forhold.

Procesvandet tilsættes kemikalier, og det kan give udfordringer i forhold til håndtering af frackingvæske, back flow, boremudder og borespåner. Der har været stort fokus på de kemikalier, som indgår i frackingvæsken, men det er ikke kun de tilsatte kemikalier, der kan give forureningsproblemer. Frackingvæsken vil også kunne opløse problematiske stoffer fra formationen, således at back flow kan indeholde både organisk og uorganisk forurening. Der kan derfor være risiko for forurening på borepladsen og i værste fald nedsivning til grundvandet eller udløb i nærliggende vandløb og søer.

Risikoen for en eventuel grundvandsforurening, samt påvirkning af grundvandsressourcen ved frakturering, belyses derfor nærmere sammen med risikoen for forurening af jord og overfladevand. Det belyses også, hvordan disse risici kan imødegås, fx ved en hensigtsmæssig indretning af borepladsen med en tæt membran under pladsen, og opsamlingstanke for afledte væsker fra borepladsen el. lign.

Vælges det at transportere back flow-vandet væk fra borestedet med lastbil, vil der være risiko for forurening fra spild ved påfyldning/tømning samt ved trafikuheld. Vælges bortledning gennem spildevandsrør, vil der bestå en risiko for forurening ved rørbrud. Risici og afværgeforanstaltninger udredes for dette.

Radioaktive stoffer

Skiferen, som der efterforskes efter på land i Danmark, er blandt andet alunskiferen. Alunskiferen indeholder tungmetaller og radioaktivt materiale, hvorfor håndteringen af borespåner bør overvåges/måles for deres indhold af naturlige radioaktive stoffer. Tilstedeværelse af naturligt forekommende radioaktive stoffer er ikke begrænset til efterforskning og indvindingsaktiviteter fra skiferlag, men kendes også i forbindelse med aktiviteter i traditionel olie og gasproduktion. I forbindelse med olie- og gasaktiviteter i den danske del af Nordsøen håndteres der naturligt forekommende radioaktive stoffer.

Erfaringer fra andre lande samt Nordsøen, herunder håndtering og afværgeforanstaltninger, belyses.

Metan og andre klimagasser

Udslip af metan (som er hovedbestanden af naturgas) er en af de klimagasser som omtales i forbindelse med skifergasindvinding. Omfang, mulige miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger i forhold til sådanne udslip belyses.

Jordskælv

Afhængig af de geologiske forhold kan der også være risiko for (mindre) jordskælv ved gennemførelse af borerne. Det skyldes, at frakturering kan reaktivere lokale forkastningszoner. Denne risiko belyses set i forhold til de geologiske forhold i Danmark.

Afgrænsning af udredningen

Der vil i undersøgelsen være primært fokus på en evt. kommende indvindingsfase med permanente anlæg mv.

Udredningen omfatter ikke:

- En human sundhedsrisikoanalyse, eller en generel folkesundsanalyse af mulige berørte naboer til skifergasanlæg. Det er dog klart at en fremtidig vurdering af anlæg skal inddrage sundhedsanalyser og risikovurdering.
- En vurdering af befolkningens opfattelse og acceptabilitet af indvinding og efterforskning af skifergas og miljøpåvirkninger forbundet hermed.
- En vurdering af miljøværgeforanstaltninger forbundet med landskab, trafik, støj, lys og vibrationer

- En risikovurdering. I stedet gennemføres en risikoscreening (heri inkluderet en kvantitativ "impact screening" ift. risici). I øvrigt er det nødvendigt at understrege, at mangelfuld information om, hvilke kemikalier der bliver anvendt ifm. indvindingen, indebærer stor usikkerhed om, hvad der kan formodes at komme op fra undergrunden ifm. indvindingen af skifergas. Dette har betydning for kvaliteten af den risikoscreening, der beskrives i den videnskabelige udredning og dermed for de miljøværgesforanstaltninger der beskrives i den videnskabelige udredning.
- Vurdering af de drivhusgasser, som produceres af maskiner, lastbiler, eller ved afbrænding af skifergas frem for de nuværende brændstoffer, der anvendes til energiproduktion.

Vurderingen af miljøafværgesforanstaltninger skal omfatte det marine område, men kun fsva. problemstillinger, der vedrører efterforskning og indvinding på land (ikke til havs), eksempelvis miljørisici og afværgesforanstaltninger ved anvendelse af havvand som procesvand ved frakturering.

Konsortieparterne forudser i øvrigt, at der vil være spørgsmål af relevans for opgaven, som pga. mangelfuldt datagrundlag i nogen grad vil stå ubesvarede i den færdige videnskabelige udredning.

4. Fremgangsmåde og metode

Kvaliteten og dokumentationen af den videnskabelige udredning sikres vha. følgende tiltag:

Koncerndirektør Niels Axel Nielsen, DTU er overordnet ansvarlig for leverancen.

Post. doc. Sidsel Marie Nielsen, DTU Kemiteknik er faglig koordinator for projektet som helhed og har ansvar for Kapitel 1 med den samlede fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgesforanstaltninger.

Statsgeolog Flemming Larsen, GEUS er faglig koordinator for GEUS' leverancer og delleverancer til den videnskabelige udredning.

Direktør Hanne Bach, DCE er faglig koordinator for DCEs leverancer og delleverancer til den videnskabelige udredning.

Seniorforsker Niels Schovsbo, GEUS er ansvarlig for Kapitel 2 om introduktionen til skifergas og geologisk karakterisering. Professor Ida Lykke Fabricius, DTU Byg er ansvarlig for Kapitel 3 om boring og frakturering. Professor Poul Løgstrup Bjerg, DTU Miljø er ansvarlig for Kapitel 4 om kemikalier og forurening af vandressourcer, spildevand og affald, vandressourcer og vandforbrug og radioaktive stoffer. Lektor Charlotte Scheutz, DTU Miljø er ansvarlig for Kapitel 5 om emissioner af metan og andre klimagasser.

Af Bilag 1 fremgår, hvilke ressourcepersoner der er ansvarlig for de enkelte delafsnit af hvert kapitel. Antallet af ressourcepersoner kan forekomme at være højt. Begrundelsen for antallet er, at kvaliteten af den videnskabelige udredning afhænger af, at viden, som kun meget specialiserede ressourcepersoner har, indgår i udredningen.

Udover ovenstående forankring af kvalitetssikringen anvendes de deltagende institutioners kvalitetssikringsprocedurer (se Bilag 5). Desuden sikres kvaliteten vha. en fremlæggelse, drøftelse og beslutninger om ændringer af udkast til den videnskabelige udredning i projektgruppen og slutteligt i følgegruppen (2 møder).

Løsningen af flere af enkeltopgaverne, sammenskrivningen af afsnittene pr. kapitel og af selve kapitlerne i den samlede fremstilling i Kapitel 1 forudsætter, at forskere på tværs af interne enheder i GEUS, DCE og DTU arbejder sammen. For at imødegå denne udfordring afholdes 1 heldagsseminar med skrivegrupper og fremlæggelse i plenum af indsigter og sammenhænge skabt i hvert delafsnit og i hvert kapitel.

Produktionen af flere af afsnittene i den videnskabelige udredning afhænger af produktionen af andre afsnit. Aht. at forebygge at der opstår "flaskehalsproblemer" er det integreret i projektplanen, hvornår det enkelte afsnit, der er en forudsætning for et eller flere andre afsnit, skal foreligge i en udgave, som den pågældende forsker, der har ansvar for sidstnævnte afsnit, kan støtte sit arbejde på eget afsnit på.

Faglig troværdighed af den videnskabelige udredning er selvsagt afgørende som kvalitetskriterie. Den faglige troværdighed afhænger bl.a. af dokumentation for, hvilket baggrundsmateriale de enkelte afsnit baserer sig på. Dokumentationen heraf sikres gennem etablering af et fælles referencesystem, som alle forskere anvender til at dokumentere baggrundsmateriale med.

Udredningen sikrer en afdækning af, hvorledes enkelte dele i et skifergasprojekts levetid udføres, herunder udførelse af borer, løsninger i forbindelse med bortskaffelse af spildevand etc. og hvilke *best practice*-løsninger, der findes i de enkelte relevante delfaser i et skifergasprojekt indenfor olie- og gasindustrien. Dette skal danne grundlag for vurdering af mulige miljømæssige påvirkninger og afværgeforanstaltninger i de forskellige faser i et skifergasprojekts levetid.

Eksisterende litteratur

Der findes en omfattende mængde rapporter og videnskabelige artikler om skifergas – i europæisk sammenhæng foranlediget af bl.a. Europa-Kommissionen, UK og Polen, som kan indgå i den videnskabelige udredning, bl.a. (men ikke begrænset til):

- Support to the identification and potential risks for the environment and human health arising from hydrocarbons operations involving hydraulic fracturing in Europe, report for European Commission DG Environment, 10. august 2012
- Shale gas extraction in the UK, a review of hydraulic fracturing, The Royal Society & Royal Academy of Engineering, juni 2012
- Climate impact of potential shale gas production in the EU, report for European Commission DG Climate, 30. juli 2012
- Hydrofracking Risk Assessment, Executive Summary, Study concerning the safety and environmental compatibility of hydrofracking for natural gas production from unconventional reservoirs, Panel of experts, april 2012 (Tyskland)
- Environmental Aspects of Hydraulic Fracturing Treatment Performed on the Łebień LE-2H Well, november 2011.

- "Fracking for Shale Gas Production", Det tyske Miljøråd (SRU), maj 2013
- "Environmental Impacts of Shale Gas Extraction in Canada", maj 2014, foranlediget af the Council of Canadian Academies
- Nyeste videnskabelige review-artikler på området.

Erfaringer med frakturering

Fraktureringsteknikken kendes allerede fra Nordsøen, hvor frakturering har været anvendt til i ca. 130 borer i den danske del af Nordsøen. Frakturering har desuden været anvendt i 10.000-vis af borer på verdensplan. Udredningen inddrager erfaringerne fra både danske og udenlandske borer med frakturering. Klima-, Energi- og Bygningsministeriet bidrager til afgrænsning af kilder, der kan være relevant at inddrage i udredningen.

5. Tidsplan og ressourcer

Tidsplan: Projektet færdiggøres senest den 1. oktober 2015, hvor den endelige videnskabelige udredning afleveres.

Den overordnede tidsplan fremgår af nedenstående skema.

	Januar					Februar				Marts					April				Maj			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Delfase A: Mobilisering af projekt																						
Intern proces på DTU om tilbud	■	■	■	■	■																	
Proces mellem DTU, GEUS og DCE om tilbud																						
Proces om tilbud med Miljøministeriet + underskrive kontrakt																						
Kick-off møde																						
Færdiggøre tilbud/projektbeskrivelse + udarbejde onepager + udarbejde 5-8 power point slides om projektet																						
Milepæl 1: Synopsis for Kapitel 1 med samlet fremstilling og for kapitel 2-5																						
1. møde i projektgruppe																						
Delfase B: Gennemførelse																						
Milepæl 2: Første udkast til Kapitel 2-5																						
Styregruppemøde 1																						
Milepæl 3: Andet udkast til samlet fremstilling og andet udkast til Kapitel 2-5																						
Følgegruppemøde 1																						

	Juni					August					September			
	23	24	25	26	27	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Delfase C: Færdiggørelse og overlevering af færdig udredning														
Milepæl 4: Første udkast til samlet rapport														
2. møde i projektgruppe (heldags arbejdsseminar)														
Milepæl 5: Færdigt udkast til samlet rapport														
Styregruppemøde 2														
3. møde i projektgruppe														
Milepæl 6: Samlet rapport til fremlæggelse for følgegruppe														
Følgegruppemøde 2														
Milepæl 7: Endelig færdiggørelse af fagligt indhold, struktur og aflevering														

Bemandingsplan: Bilag 1 indeholder en oversigt over arbejdsopgaveansvar/-fordeling og budget. I Bilag 2 er opstillet et udspecificeret budget inklusiv timeantal og timesatser for de tilknyttede medarbejdere [er under udarbejdelse]. Bilag 3 [er under udarbejdelse] indeholder en beskrivelse af faglige kompetencer og relevante erfaringer hos de medarbejdere, som er ansvarlige for løsningen af de(n) specifikke opgave(r), med særlig vægt på projektlederen. Bilag 4 er en oversigt over CV'er [er under udarbejdelse] som dokumentation for medarbejdernes kompetencer.

Projektbudget: 2,0 mio. kr. (fordelt med 1,7 mio. kr. til den videnskabelige udredning og 0,3 mio. kr. til rådgivning efter udredningens afslutning).

Der er aftalt en overordnet betalingsplan, hvor DTU fakturerer Naturstyrelsen, Miljøministeriet med 50 % af honoraret efter første følgegruppemøde og 50 % efter endelig godkendt afrapportering. Det er aftalt mellem DTU, GEUS og DCE, at GEUS og DCE fakturerer DTU med 50 % af deres særskilte honorar, efter Miljøministeriet har betalt DTU de første 50 % af honoraret, og at GEUS og DCE fakturerer DTU de sidste 50 % efter endelig godkendt afrapportering.

6. Leverancer, fremdriftssikring og organisering

Projektets organisation og fremdriftssikring:

Der nedsættes en følgegruppe, som består af:

- NN [afventer nærmere dialog], Naturstyrelsen
- NN [afventer nærmere dialog], Miljøstyrelsen
- NN [afventer nærmere dialog], Klima-, Energi- og Bygningsministeriet

Følgegruppens medlemmer holder møde i maj måned og et afsluttende møde med DTU med afrapportering af den endelige udredning. På møderne redegør DTU kort for fremdriften og om opmærksomhedspunkter fremadrettet.

DTU, GEUS og DCE nedsætter en styregruppe, der består af:

- Koncerndirektør Niels Axel Nielsen, DTU (formand)
- Institutdirektør, professor Michael H. Faber (DTU Byg)
- Institutdirektør, professor Thomas H. Christensen (DTU Miljø)
- Statsgeolog Flemming Larsen, GEUS
- Statsgeolog Peter Britze, GEUS
- Direktør Hanne Bach, DCE
- Kontorchef Jan E. Molzen, DTU (sekretær)

Styregruppens medlemmer holder møde 1 gang ca. hver anden måned. På møderne redegør sekretæren for fremdriften og for opmærksomhedspunkter fremadrettet og foreslår indstillinger om handlinger, som styregruppen beslutter om.

DTU har som lead det overordnede ansvar for projektet. Dette indebærer retten til at omdisponere opgaveansvar og budgetforhold, såfremt der ikke leveres af tilpas kvalitet og til aftalt tid. Alle evt. ønsker om omdisponeringer skal fremlægges og motiveres på et styregruppemøde, så alle konsortiepartnere før en evt. effektivering har mulighed for at fremføre synspunkter herom.

DTU, GEUS og DCE nesætter en projektgruppe, der består af:

- Professor Poul L. Bjerg, DTU Miljø
- Professor Ida L. Fabricius, DTU Byg
- Seniorforsker Igor Kozine, DTU Man Eng.
- Statsgeolog Flemming Larsen, GEUS
- Chefkonsulent Poul Nordemann Jensen, DCE
- Specialkonsulent Mads H. Odgaard, DTU (proces og organisation)
- Post.doc., ph.d., Sidsel Marie Nielsen, DTU Kemiteknik (faglig koordinator)
- Koncerndirektør Niels Axel Nielsen, DTU (deltager efter behov)

Projektgruppens medlemmer holder møde 1 gang hver måned i projektperioden.

Adskillige delafsnit er afhængige af indsigter i andre delafsnit, hvilket igen betyder, at kvaliteten af delafsnit og kapitler er afhængig af kvaliteten af andre delafsnit og kapitler. Forskerne på tværs af GEUS, DCE og på DTU har dermed en interesse i på forkant at kunne følge med i, hvad indholdet i andre delafsnit tegner sig til at blive samt i, hvordan indhold de deltagende forskere har ansvar for bliver anvendt i andre delafsnit/kapitler.

Som konsekvens af dette er der behov for, at der på tværs af GEUS, DCE og DTU bliver lejlighed til at forholde sig til delafsnit undervejs i tilblivelsesprocessen.

Med formålet at strømline denne proces med gensidig kvalitetssikring af delafsnit og for at etablere et frugtbart samarbejde om indholdet af Kapitel 1 etableres der en kernegruppe, der består af:

- Chefkonsulent Poul Nordemann Jensen, DCE (medansvarlig)
- Forsker Anders Johnsen, GEUS (medansvarlig)
- Post. doc., ph.d., Sidsel Marie Nielsen, DTU Kemiteknik (ansvarlig)

Projektet gennemføres via følgende kapitler (med ansvarlig i parentes). Bilag 1 uddyber hvert kapitel:

Kapitel 1	Samlet fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger
Kapitel 2	Skifergas og regional geologisk karakterisering
Kapitel 3	Boring og effekter af frakturering
Kapitel 4	Påvirkninger på miljø og vandressourcer
Kapitel 5	Emissioner

Leverancer, slutprodukt og indholdsmæssige struktur:

Projektet har tre leverancer:

- En endelig projektbeskrivelse, som skal afklares i et samarbejde mellem DTU, GEUS og DCE Dokumentation og afrapportering i en teknisk rapport, som affattes på dansk. Rapporten offentliggøres af Miljøministeriet senest 2 måneder efter, at konsortieparterne har afleveret en godkendt rapport. De deltagende institutioner kan samtidig offentliggøre rapporten på deres respektive hjemmesider.
- Rådgivning efter udredningens afslutning stilles til rådighed for Miljøministeriet i forbindelse med konkrete henvendelser fra ministeriet vedrørende VVM-sagsbehandling af det konkrete projekt i Frederikshavns Kommune (skrives ind som en option i kontrakten).

Den tekniske rapport struktureres over et indledende afsnit (Kapitel 1) med en samlet fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger samt en kronologisk analyse af efterforsknings- og indvindingsfasen på tværs af 3 faglige hovedområder (Kapitel 2-5). Ressourcerne til udarbejdelsen af rapporten anvendes som følger:

1. 9,2 pct. til overordnet projektkoordinering
2. 10,5 pct. til møder og overordnet kvalitetssikring (QA)
3. 12,7 pct. til rapporten: Samlet fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger (Kapitel 1)
4. 63,1 pct. af rapporten: Skifergas og geologisk karakterisering, boringer og effekter af frakturering, påvirkninger på miljø og vandressourcer (Kapitel 2-4)
5. 4,5 pct. af rapporten: Emissioner (Kapitel 5)

Analyser af risici forbundet med efterforskning og indvinding af skifergas vil blive håndteret under de enkelte delemler. En overordnet beskrivelse af risici ved efterforskning og indvinding af skifergas indgår i den overordnede fremstilling.

UDKAST

BILAG 1 – Skifergas videnskabelig udredning

Formål

1. At afklare den eksisterende viden.
2. At afklare mulige afværgeforanstaltninger for at reducere negative miljøpåvirkninger.
3. At afklare om det er muligt at overføre dette til danske forhold.
4. At afklare hvor der mangler viden.

Disse punkter forventes at blive løst for hvert emne.

Leverance

Videnskabelig udredning baseret på studie af litteraturen.

Oversigt over opgaveindhold

Indhold

KAPITEL 1 Samlet fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger	3
1.1. Overordnet, kortere procesbeskrivelse af skifergasproduktion både i en efterforskningsfase og en indvindingsfase	3
1.2. Overordnet beskrivelse af risici ved efterforskning og indvinding af skifergas	3
KAPITEL 2 Skifergas og regional geologisk karakterisering	4
2.1 Introduktion til skifergas	4
2.2. Regional geologisk karakterisering	4
KAPITEL 3 Boring og effekter af frakturering	4
3.1. Frakturering i skifer	4
3.2. Seismisk aktivitet	4
3.3. Brøndintegritet	4
KAPITEL 4 Påvirkninger på miljø og vandressourcer	5
4.1 Vandressourcer og vandforbrug	5
4.2 Kemikalier og forurening af vandressourcer	5
4.3 Spildevand og affald	5
4.4. Radioaktive stoffer	5
KAPITEL 5 Emissioner	6
5.1. Metan og andre klimagasser	6

KAPITEL 1 Samlet fremstilling af miljøpåvirkninger og afværgeforanstaltninger

Ansvarlig: Post. doc. Sidsel Marie Nielsen, DTU Kemiteknik. Medansvarlig: Chefkonsulent Poul Nordemann Jensen, DCE og forsker Anders Johnsen, GEUS

Samlet fremstilling af de forskellige trin i skifergasindvinding fra efterforskning til produktion med det formål at understrege de kritiske aktiviteter, som kan føre til negative påvirkninger af miljøet. Herunder en beskrivelse af, hvad skifergas er, hvor den findes i Danmark, samt den geologiske karakterisering af den relevante danske skiferformation.

1.1. Overordnet, kortere procesbeskrivelse af skifergasproduktion både i en efterforskningsfase og en indvindingsfase

- Hvad er skifergas i en dansk sammenhæng, og hvordan dannes den?
- Geologisk karakterisering af relevante danske skiferformationer
- Gennemgang af metoder til vurdering af størrelse og estimer af størrelse af skifergas ressourcer i danske områder
- Beskrivelse af brønde
-
- Beskrivelse af fraktureringsprocessen i undergrunden
- Beskrivelse af de vigtigste mekanismer for transport af gas og væske i skiferens porerum ifm. skifergasproduktion
- Beskrivelse af fraktureringsvæsker og "proppants" (afstivningsmaterialer) og baggrunden for valget af disse
- Beskrivelse af vandbehov
- Beskrivelse af problematikkerne ved flowback-væske, produktionsvæske og andet affald og spildevand
- Beskrivelse af påvirkning af undergrunden
- Tidshorisonter for efterforskning og indvinding

1.2. Overordnet beskrivelse af risici ved efterforskning og indvinding af skifergas

Ansvarlig: Seniorforsker Igor Kozine, DTU Man Eng. og lektor Steffen F. Hansen, DTU Miljø

- Risikoscreening af:
  - Lækage af gas fra brønden eller gas udslip ved blowout
  - Lækage af væsker fra brønden
  - Spild af flowback-væske og boremudder
  - Spild under generel håndtering af væsker, kemikalier på borepladsen
  - Påvirkning af vandressourcen herunder drikkevand, overfladevand og grundvandsafhængig natur
  - Forurening af grundvand og overfladevand, herunder grundvandsforurening fra fraktureringen via uønsket videre frakturdannelse i undergrunden
  - Påvirkning af miljøkvalitet i overfladevand og påvirkning af beskyttet natur
  - Seismologisk aktivitet
  - Miljøpåvirkning af radioaktive stoffer
  - Emission af metan og andre klimagasser og luftforurening
  - O.a.
- Overførsel af risikovurderinger fra andre lande til danske forhold?

- Hvilke afværgeforanstaltninger findes for de pågældende risikoområder og kan de overføres til danske forhold. Herunder forslag til monitorering før, under og efter skifergasproduktion og evt. forslag til yderligere forskning på disse områder.

KAPITEL 2 Skifergas og regional geologisk karakterisering

Ansvarlig: Seniorforsker Niels Schovsbo, GEUS

2.1 Introduktion til skifergas

- Hvad er skifergas (hvad består det af)? (GEUS)
- Hvad er skifergas i den danske sammenhæng? (GEUS)
- Hvordan dannes skifergas? (GEUS)

2.2. Regional geologisk karakterisering

- Geologisk karakterisering af relevante danske skiferformationer, herunder udbredelse, stratigrafi, geokemi, thermal historie, prospektive områder med videre (GEUS)
- Gennemgang af metoder til vurdering af skifergas ressourcens størrelse og estimater heraf for danske områder (GEUS)

KAPITEL 3 Boring og effekter af frakturering

Ansvarlig: Professor Ida L. Fabricius, DTU Byg

3.1. Frakturering i skifer

- Beskrivelse af state-of-the-art fraktureringsprocessen for lerskifer (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen)
  - Beskrivelse af de vigtigste mekanismer for transport af gas og væske i skiferens porerum ifm. skifergasproduktion (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen i dialog med DTU Kemiteknik, Sidsel Marie Nielsen)
  - Overførsel af erfaringer fra frakturering i Nordsøen og resten af verden (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen)
- Geomekaniske egenskaber af den danske skifer (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen)
- Potentialet for at anvende forskellige typer af vand i fraktureringsvæsken (brakvand, saltvand, etc.) (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen)
- Udbredelse/forstørrelse af sprækker mod eksempelvis overfladen, til vandmagasiner, forkastninger, større naturlige sprækker eller til undergrund med større permeabilitet for gas og væske (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen i samarbejde med GEUS, Trine Dahl-Jensen)
- Beskrivelse af mulige afværgeforanstaltninger (GEUS, Trine Dahl-Jensen)

3.2. Seismisk aktivitet

- Beskrivelse af seismologisk aktivitet i DK. Herunder en tabel over registrerede jordskælv i Danmark, deriblandt følte jordskælv (GEUS, Trine Dahl-Jensen)
- Induceret seismologisk aktivitet i forbindelse med frakturering og mulig injektion af spildevand til undergrunden (GEUS, Trine Dahl-Jensen)
- Beskrivelse af mulige afværgeforanstaltninger, herunder monitorering (GEUS, Trine Dahl-Jensen)

3.3. Brøndintegritet

- Erfaringer fra Nordsøen for brønde (DTU Byg, Björn Johannesson)
- Sikker konstruktion af brønde for at undgå lækage af gas og væsker både under produktion og efter dekommissionering (DTU Byg, Björn Johannesson)

- Eventuel påvirkning af brøndenenes integritet ifm. seismologisk aktivitet (DTU Byg, Björn Johannesson)
- Beskrivelse af forebyggende foranstaltninger for brøndlækage, herunder monitorering (DTU Byg, Björn Johannesson, dialog med DTU Miljø, Charlotte Scheutz)

KAPITEL 4 Påvirkninger på miljø og vandressourcer

Ansvarlig: Professor Poul Løgstrup Bjerg, DTU Miljø

4.1 Vandressourcer og vandforbrug

- Kvantificering af vandforbrug til frakturering og gasproduktion sammenlignet med vandressourcen (GEUS, Jacob Kidmose)
- Effekt af vandindvinding på overfladevandsområder og grundvandsafhængig natur (DCE, Poul Nordemann Jensen, Jes Rasmussen og Jesper Fredshavn)
- Rumlig karakterisering af områder med særlige drikkevandsinteresser og potentielle skifergasområder for at identificere potentielle interessekonflikter (GEUS, forsker Jacob Kidmose)
- Fordele og ulemper ved anvendelse af andre typer vand så som genbrugt vand, brakvand eller havvand for at reducere vandforbruget (GEUS, forsker Jacob Kidmose)
- Forudgående og efterfølgende monitorering af grundvandsstand, vandføring mv. (GEUS, forsker Jacob Kidmose)

4.2 Kemikalier og forurening af vandressourcer

- Beskrivelse af stofgrupper i fraktureringsvæske (DCE, Hans Sanderson, i samarbejde med DTU Miljø, Poul L. Bjerg, Steffen F. Hansen)
- Beskrivelse af transporten af (metan)gas og væske undergrunden for at afdække risikoen for forurening
  - Beskrivelse af transporten i skiferlaget efter frakturering (DTU Byg, Morten Kanne Sørensen)
  - Beskrivelse af transporten i grundvandszonen (DTU Miljø, Poul L. Bjerg)
- Beskrivelse af forurenende stofgruppers skæbne i miljøet
  - Transport og skæbne af miljøfremmede stoffer (DTU Miljø, Poul L. Bjerg)
  - Transport og geokemiske processer for uorganiske stoffer (fra evt. tilført vand og uorganiske stoffer frigivet fra skiferformationen) (GEUS, Jakob B. Kidmose)
- Mulige påvirkninger af jord ved spild (DCE, Anne Winding)
- Mulige miljøpåvirkninger af gas og forurenende stoffer i grundvandsmagasiner (DTU Miljø, Poul L. Bjerg)
- Mulige påvirkninger af overfladevand , herunder udledte kemikalier, termisk påvirkning og hydraulisk effekt af udledning af procesvand (DCE, Poul Nordemann Jensen, Jes Rasmussen, NN)
- Beskrivelse af afværgeforanstaltninger for at undgå spild og negative påvirkninger af miljøet (DTU Miljø, Poul L. Bjerg, GEUS, Jakob B. Kidmose,, DCE, Poul Nordemann Jensen)
- Forudgående og efterfølgende monitorering af grund- og overfladevand (DCE, Poul Nordemann Jensen, Jes Rasmussen, GEUS, Jakob B. Kidmose, DTU Miljø, Poul L. Bjerg)

4.3 Spildevand og affald

- Beskrivelse af udfordringer ved og strategier for oprensning af spildevand fra skifergasproduktion, evt. med afdækning af muligheden for deponering af spildevand i undergrunden og miljøpåvirkninger (DTU Miljø, Henrik Andersen)
- Håndtering af deponering af boremudder og borespåner (DTU Miljø, Peter Kjeldsen)

4.4. Radioaktive stoffer

- Beskrivelse af radioaktive stoffer frigivet fra skiferformationen (GEUS, Peter Gravesen)

- *Best practice* for håndtering og deponering af radioaktive stoffer (GEUS, Peter Gravesen)
  - o Borespåner
  - o Opløst i spildevand
  - o På gasform (radon)

KAPITEL 5 Emissioner

Ansvarlig: Lektor Charlotte Scheutz, DTU Miljø

5.1. Metan og andre klimagasser

- Beskrivelse af kilder til gas emission (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
- Håndtering af ikke-brændbare gasser som CO₂, hvis relevant (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
- Kvantificering af diffus gas emission, herunder også i sammenligning med konventionel olie- og gasproduktion (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
- Beskrivelse af miljøpåvirkningen af gas emission (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
  - o Metan i dansk grundvand (skal spille ind til kapitel 4) (GEUS, Troels Laier)
  - o Metan fra skifergasproduktion i grundvand (skal spille ind til kapitel 4) (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
  - o Andre forureningsstoffers udslip til atmosfæren (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)
- Afværgemekanismer for at reducere emissionerne (DTU Miljø, Charlotte Scheutz)

BILAG 2

Budget for videnskabelig udredning om skifergas baseret på BILAG 1

Timebudget 1.700.000,00

9,2%	156.184,21	Overordnet projektkoordination	
3,5%	59.500,00	Projektmøder	100%
1,0%	17.000,00	Styregruppemøde	100%
6,0%	102.000,00	Overordnet kvalitetssikring (QA)	100%

Kapitel 1 andel	Beløb	Kapitel andel	Kapitel	Andel
			1	
12,7%	216.000,00	Overordnet procesbeskrivelse af skifergasproduktion	1.1	
		Overordnet beskrivelse af risici	1.2	
			2	
		79.687,50		
		Introduktion til skifergas	2.1	
		Regional geologisk karakterisering	2.2	
		Kvalitetssikring		5%
63,1%	1.072.815,79	324.398,03	3	
		Frakturering i skifer	3.1	
		Seismisk aktivitet	3.2	
		Brøndintegritet	3.3	
		Kvalitetssikring		5%
		668.730,26	4	
		Vandressourcer og vandforbrug	4.1	
		Kemikalier og forurening af vandressourcer	4.2	
		Spildevand og affald	4.3	
		Radioaktive stoffer	4.4	
		Kvalitetssikring		5%
			5	
		Emissioner	5.1	
		Kvalitetssikring		5%
Procent	Kapitler total			
100,0%	1.365.315,79			

	DTU Miljø	DTU Byg	DTU Man Eng	DTU Kemi- teknik	DTU i alt	GEUS	DCE	
156.184,21				69%	69%	16%	16%	1
59.500,00	8%	8%	8%	30%	54%	23%	23%	1
17.000,00	7%			43%	50%	25%	25%	1
102.000,00	8%			63%	71%	14,5%	14,5%	1

Beløb

116.550,00	0%	0%	0%	46%	46%	27%	27%	1
99.450,00	50%	0%	50%	0%	100%	0%	0%	1
32.671,88						100%		1
43.031,25						100%		1
3.984,38		35%			35%		65%	1
187.515,31		86%			86%	14%		1
66.634,69						100%		1
54.028,13		100%			100%			1
16.219,90		50%			50%	50%		1
99.715,00						70%	30%	
395.375,00	41%	4%			45%	13%	42%	1
90.393,75	100%				100%			1
49.810,00						100%		1
33.436,51	30%				30%	30%	40%	
72.675,00	85%				85%	15%		1
3.825,00	20%				20%	80%		1

DTU Miljø	DTU Byg	DTU Man Eng	DTU Kemiteknik	DTU i alt	GEUS	DCE
-	-	-	107.734,21	107.734,21	24.225,00	24.225,00
4.760,00	4.760,00	4.760,00	17.850,00	32.130,00	13.685,00	13.685,00
1.190,00	-	-	7.310,00	8.500,00	4.250,00	4.250,00
8.160,00	-	-	64.260,00	72.420,00	14.790,00	14.790,00
-	-	-	-	-	-	-

-	-	-	53.344,00	53.344,00	31.603,00	31.603,00
49.725,00	-	49.725,00	-	99.450,00	-	-
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	32.671,88	-
-	-	-	-	-	43.031,25	-
-	1.394,53	-	-	1.394,53	-	2.589,84
-	-	-	-	-	-	-
-	160.933,48	-	-	160.933,48	26.581,84	-
-	-	-	-	-	66.634,69	-
-	54.028,13	-	-	54.028,13	-	-
-	8.109,95	-	-	8.109,95	8.109,95	-
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	69.829,00	29.886,00
163.093,75	15.678,75	-	-	178.772,50	52.357,50	164.245,00
90.393,75	-	-	-	90.393,75	-	-
-	-	-	-	-	49.810,00	-
10.030,95	-	-	-	10.030,95	10.030,95	13.374,61
-	-	-	-	-	-	-
61.773,75	-	-	-	61.773,75	10.901,25	-
765,00	-	-	-	765,00	3.060,00	-

389.892,20   244.904,83   54.485,00   250.498,21   **939.780,25**   **461.571,30**   **298.648,45**

1.700.000,00

Total andel til kvalitetssikring

92.720,44   35.990,90   30.754,45